

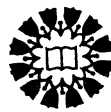
اقتصاد منطقه‌ای

(تئوری و مدلها)

دکتر مجید صباغ کرمانی

تهران

۱۳۹۵

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)
مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
۴	مقدمه
	بخش اول: نحوه ایجاد و تکامل مناطق و شهرها
۱۷	فصل اول: چگونگی ایجاد مناطق و شهرها
۱۷	۱-۱ مقدمه
۱۸	۱-۲ تحت چه شرایطی مناطق ایجاد نمی گردند؟
۱۹	۱-۳ مزیت نسبی و ایجاد مناطق
۲۲	۱-۴ وجود صرفه جویی به مقیاس داخلی تولید و ایجاد مناطق
۲۵	۱-۵ صرفه جوییهای جمعی ناشی از تجمع
۲۵	۱-۵-۱ صرفه جوییهای ناشی از تجمع محلی
۲۷	۱-۵-۲ صرفه جوییهای ناشی از تجمع شهری
۲۹	۱-۶ نتیجه گیری
۳۱	فصل دوم: مکان یابی (تئوریهها و عوامل مؤثر بر آن)
۳۱	۲-۱ مقدمه
۳۲	۲-۲ تئوریههای مکان یابی صنعتی
۳۳	۲-۲-۱ مدل لوش
۳۷	۲-۲-۲ مدل هتلینگک
۴۰	۲-۲-۳ مدل چرخه کالا
۴۲	۲-۲-۴ مدل وبر
۵۷	۲-۳ سایر عوامل مؤثر بر مکان یابی بنگاهها
۵۷	۲-۳-۱ اینترسی و نیروهای جبری

صفحه	عنوان
۵۸	۲-۳-۲ هزینه‌های تولید
۶۰	۲-۳-۳ هزینه‌های نیروی کار
۶۱	۲-۳-۴ محیط و کیفیت زندگی
۶۲	۲-۳-۵ مالیاتها
۶۲	۲-۳-۶ کمک و تشویقهای دولت
۶۳	۲-۳-۷ هزینه‌های انرژی
۶۳	۲-۳-۸ ثبات سیاسی کشور
۶۳	۲-۴ تحقیقات تجربی و مطالعات موردی
۶۷	۲-۵ مثالی برای درک بهتر جریان انتخاب مکان
۷۳	۲-۶ نتیجه‌گیری
۷۶	فصل سوم: نواحی بازار بنگاهها و سیستمهای شهری
۷۶	۳-۱ مقدمه
۷۷	۳-۲ تقاضا و نواحی بازار
۷۸	۳-۲-۱ قیفهای قیمتی و تقاضای مخروطی
۸۴	۳-۳ عوامل تعیین‌کننده نواحی بازار بنگاهها
۸۷	۳-۳-۱ اثر تغییر در صرفه‌جویی به مقیاس در تولید در حیطه نفوذ بازار بنگاهها
۸۸	۳-۳-۲ اثر تغییر در هزینه سفر در حیطه نفوذ بازار بنگاهها
۸۹	۳-۳-۳ اثر تغییر در تقاضای سرانه و چگالی جمعیت در حیطه نفوذ بازار بنگاهها
۸۹	۳-۳-۴ قانون تقاضا و تأثیر آن بر حیطه نفوذ بازار بنگاهها
۹۱	۳-۴ تئوری مکان مرکزی
۹۱	۳-۴-۱ الگویی ساده برای نشان دادن تئوری مکان مرکزی
۹۶	۳-۴-۲ از بین بردن فرضیات تئوری مکان مرکزی
۹۸	۳-۵ نحوه اندازه‌گیری حیطه نفوذ مناطق یا شهرها
۹۹	۳-۵-۱ قانون رایلی
۱۰۱	۳-۵-۲ مدل‌های احتمالاتی
۱۰۳	۳-۵-۳ تخمین میزان خرید
۱۰۴	۳-۶ نتیجه‌گیری
۱۰۶	فصل چهارم: تجارت بین مناطق و مهاجرت عوامل تولید
۱۰۶	۴-۱ مقدمه

صفحه	عنوان
۱۰۷	۴-۲ تجارت بین مناطق
۱۰۷	۴-۲-۱ تئوری ریکاردو
۱۰۹	۴-۲-۲ تئوری هکشر-اوهلین
۱۱۳	۴-۲-۳ تحرک عوامل و تجارت بین منطقه‌ای
۱۱۵	۴-۳ مهاجرت نیروی کار و تحرک سرمایه و تکنولوژی
۱۱۶	۴-۳-۱ مدل کلاسیک مهاجرت نیروی کار
۱۲۱	۴-۳-۲ تئوری مهاجرت به عنوان سرمایه نیروی انسانی
۱۲۳	۴-۳-۳ سایر تئوریهای مربوط به مهاجرت
۱۲۶	۴-۳-۴ تجربیات عملی مدل‌های مهاجرت
۱۳۲	۴-۴ تحرک سرمایه
۱۳۴	۴-۵ تحرک ابداعات و خلاقیتها (تکنولوژی)
۱۳۴	۴-۵-۱ پخش فضایی ابداعات
۱۳۶	۴-۶ نتیجه‌گیری

بخش دوم: تعیین درآمد و اشتغال در مناطق

۱۴۳	فصل پنجم: مدل اقتصاد پایه
۱۴۳	۵-۱ مبانی تئوریک مدل
۱۴۹	۵-۲ بسط چندبخشی مدل اقتصاد پایه
۱۵۲	۵-۳ ملاحظات در استفاده از روش اقتصاد پایه
۱۵۸	۵-۴ مشکلات مربوط به نسبت مکانی
۱۶۲	۵-۵ نتیجه‌گیری
۱۶۴	فصل ششم: مدل درآمد - مخارج
۱۶۴	۶-۱ مبانی تئوریک مدل
۱۶۹	۶-۲ برخی از مطالعات تجربی
۱۷۱	۶-۳ تراوشات مخارج منطقه‌ای
۱۸۱	۶-۴ مدل کینزینها به عنوان مدلی برای تعیین رشد اقتصاد مناطق
۱۸۴	۶-۵ نتیجه‌گیری
۱۸۶	فصل هفتم: مدل داده - ستانده
۱۸۶	۷-۱ مبانی تئوریک مدل

صفحه	عنوان
۱۸۹	۷-۲ جدول نقل و انتقالات
۱۹۷	۷-۳ ضرایب تولید و درآمد
۱۹۹	۷-۴ خانوارها به عنوان بخشی درونزا
۲۰۲	۷-۵ حالت کلی جدول داده - ستانده
۲۰۶	۷-۶ تعمیم جدول داده - ستانده به چند منطقه
۲۰۸	۷-۷ نتیجه گیری
فصل هشتم: تئوریهای رشد مناطق	
۲۱۱	۸-۱ مقدمه
۲۱۲	۸-۲ مدل‌های تقاضا
۲۱۳	۸-۲-۱ مدل ضریب شتاب دهنده
۲۱۵	۸-۲-۲ مدل هارود - دومار
۲۱۷	۸-۳ مدل‌های طرف عرضه
۲۱۸	۸-۳-۱ مدل یک بخشی نئو کلاسیکها
۲۲۵	۸-۳-۲ مدل دو بخشی نئو کلاسیکها
۲۳۰	۸-۴ مدل علیتهای تجمعی
۲۳۹	۸-۵ مدل قطب رشد
۲۴۱	۸-۶ نابرابریهای رشد و موجهای توسعه
۲۴۳	۸-۷ نتیجه گیری
بخش سوم: موضوعات انتخابی در اقتصاد مناطق	
فصل نهم: مدل‌های پیش بینی جمعیت در مناطق	
۲۴۷	۹-۱ مقدمه
۲۴۸	۹-۲ مدل رشد خطی
۲۴۹	۹-۳ مدل رشد نمایی
۲۵۲	۹-۴ مدل رشد نمایی تعدیل شده
۲۵۴	۹-۵ مدل رشد نمایی مضاعف و مدل‌های لگستیک
۲۵۸	۹-۶ متدهای مقایسه‌ای
۲۶۰	۹-۷ مدل پیش بینی اجزاء جمعیت
۲۶۰	۹-۷-۱ جزء موالید

صفحه	عنوان
۲۶۲	۹-۷-۲ جزء مرگ و میر یا وفات
۲۶۵	۹-۷-۳ جزء مهاجرت
۲۶۷	۹-۸ مدلی یکپارچه برای جمعیت و توسعه مناطق (INMA)
۲۶۹	۹-۸-۱ زیرمدل جمعیت
۲۷۷	۹-۸-۲ زیرمدل کلان
۲۸۲	۹-۸-۳ زیرمدل آموزش و پرورش
۲۸۷	۹-۸-۴ زیرمدل بهداشت
۲۸۹	۹-۸-۵ وضعیت متغیرها در مدل INMA
۲۹۰	۹-۹ نتیجه گیری
فصل دهم: اقتصاد گردشگری در مناطق	
۲۹۲	۱۰-۱ مقدمه
۲۹۳	۱۰-۲ اجزاء صنعت گردشگری
۲۹۵	۱۰-۳ جریان بهینه سازی تصمیمات گردشگران
۲۹۹	۱۰-۴ جریان بهینه سازی تصمیمات بنگاهها
۳۰۲	۱۰-۵ جریان بهینه سازی تصمیمات دولت
۳۰۲	۱۰-۵-۱ آثار درآمدی
۳۰۳	۱۰-۵-۲ افزایش درآمدهای ارزی
۳۰۴	۱۰-۵-۳ آثار گردشگری بر اشتغال
۳۰۴	۱۰-۵-۴ گردشگری محرکی برای سرمایه گذاری
۳۰۴	۱۰-۵-۵ گردشگری ابزاری برای افزایش درآمدهای مالیاتی
۳۰۵	۱۰-۶ توابع تقاضای گردشگری
۳۰۶	۱۰-۶-۱ متغیر تقاضا
۳۰۶	۱۰-۶-۲ متغیر درآمد
۳۰۷	۱۰-۶-۳ متغیر قیمت
۳۰۸	۱۰-۶-۴ متغیر قیمت کالای جانشینی
۳۰۸	۱۰-۶-۵ متغیرهای مجازی
۳۰۸	۱۰-۶-۶ متغیر روند
۳۰۹	۱۰-۶-۷ متغیر فعالیتهای بازاریابی
۳۰۹	۱۰-۶-۸ متغیر وابسته وقفه دار

صفحه	عنوان
۳۱۲	۱۰-۷ مدلی کاربردی
۳۱۶	۱۰-۸ نتیجه گیری
فصل یازدهم: اقتصاد حمل و نقل در مناطق	
۳۱۹	۱۱-۱ مقدمه
۳۲۰	۱۱-۲ آثار حمل و نقل
۳۲۴	۱۱-۳ خصوصیات سیستمهای حمل و نقل
۳۲۴	۱۱-۳-۱ هزینه های ثابت، متغیر و نهایی
۳۲۶	۱۱-۳-۲ آثار القایی تقاضا
۳۲۷	۱۱-۳-۳ تراکم ترافیک
۳۳۲	۱۱-۴ ارزیابی پروژه های حمل و نقل
۳۳۷	۱۱-۴-۱ ارزش خالص حال (NPV)
۳۳۷	۱۱-۴-۲ نسبت هزینه - فایده (CBR)
۳۳۹	۱۱-۴-۳ نرخ بازگشت داخلی (IRR)
۳۴۰	۱۱-۵ مدل های تقاضا
۳۴۱	۱۱-۵-۱ تولید سفر
۳۴۲	۱۱-۵-۲ توزیع سفر
۳۴۴	۱۱-۵-۳ انتخاب وسیله حمل
۳۴۶	۱۱-۵-۴ تکلیف نحوه سفر
۳۴۶	۱۱-۵-۵ مدل های تقاضای بین شهری
۳۴۸	۱۱-۶ نتیجه گیری
بخش چهارم: سیاست های منطقه ای	
فصل دوازدهم: ابزارهای خرد و ارزیابی سیاستها در مناطق	
۳۵۳	۱۲-۱ مقدمه
۳۵۴	۱۲-۲ سیاستهای خرد در مناطق
۳۵۵	۱۲-۲-۱ تخصیص مجدد نیروی کار
۳۵۹	۱۲-۲-۲ تخصیص مجدد سرمایه
۳۶۸	۱۲-۲-۳ توسعه درونزا: بنگاههای کوچک و متوسط
۳۶۹	۱۲-۳ سیاستهای منطقه ای و بنگاههای کوچک

صفحه	عنوان
۳۷۱	۱۲-۴ ارزیابی سیاستهای منطقه‌ای
۳۷۳	۱۲-۴-۱ تخمین اقتصادسنجی تأثیر سیاستهای منطقه‌ای بر اشتغال
۳۷۵	۱۲-۴-۲ تخمین تأثیر سیاستهای منطقه‌ای بر سطح اشتغال بنگاههایی که کمک مالی ...
۳۷۷	۱۲-۴-۳ تخمین مدل‌های اقتصادسنجی برای تأثیر سیاستهای منطقه‌ای بر جابه‌جایی صنایع
۳۷۹	۱۲-۵ ارزیابی سیاستهای منطقه‌ای از طریق روش تحلیل هزینه - فایده
۳۸۱	۱۲-۶ نتیجه‌گیری
۳۸۳	فصل سیزدهم: منطقه‌گرایی در جهان
۳۸۳	۱۳-۱ مقدمه
۳۸۴	۱۳-۲ روند منطقه‌گرایی در جهان
۳۹۱	۱۳-۳ دلایل و انگیزه‌های منطقه‌گرایی
۳۹۲	۱۳-۳-۱ اهداف اقتصادی
۳۹۳	۱۳-۳-۲ اهداف غیراقتصادی
۳۹۳	۱۳-۳-۳ دلایل مربوط به دور اروگوئه
۳۹۳	۱۳-۳-۴ منطقه‌گرایی به عنوان پناهگاهی امن
۳۹۴	۱۳-۳-۵ تمرکز بر اصلاحات سیاستهای داخلی کشورها
۳۹۴	۱۳-۳-۶ اثر دومینو
۳۹۵	۱۳-۳-۷ منطقه‌گرایی و صنایع نوزاد
۳۹۶	۱۳-۴ نمونه‌هایی از همکاریهای منطقه‌ای

پیشگفتار

انگیزه اصلی نگارش کتاب حاضر به علاقه شخصی نویسنده به موضوع اقتصاد منطقه‌ای و همچنین کمبود منابع فارسی موجود در این زمینه برای استفاده دانشجویان، محققان و علاقه‌مندان برمی‌گردد. تجربه چندساله نویسنده در تدریس دروس اقتصاد منطقه‌ای و اقتصاد شهری در دوره‌های مختلف دانشگاهی، لزوم تدوین و داشتن کتاب درسی خاصی را در این زمینه مشهود ساخت و بدین جهت با استفاده از منابع موجود داخلی و دسترسی محدود به منابع خارجی تصمیم به نگارش آن گرفته شد.

هدف از تدوین کتاب حاضر طرح برخی از مسائل موجود در اقتصاد منطقه‌ای و نحوه مدل‌سازی و اجرای عملی آنهاست. مطالب فصول مختلف به گونه‌ای طراحی شده‌اند که بتوانند برای دانشجویان دوره‌های کارشناسی و کارشناسی ارشد و بالاتر در رشته‌هایی نظیر اقتصاد، جغرافیا، برنامه‌ریزی منطقه‌ای، برنامه‌ریزی شهری و شهرسازی و سایر رشته‌های مرتبط با علوم اجتماعی مورد استفاده قرار گیرند.

گذراندن دروسی نظیر اقتصاد خرد و کلان و همچنین ریاضیات و آمار درک برخی از فصول کتاب را مسلماً روان‌تر خواهد ساخت، لیکن دانشجویان با حداقل دانش اقتصادی نیز می‌توانند برخی دیگر از مطالب کتاب را مورد استفاده قرار دهند. بدین ترتیب بخشهایی از کتاب را می‌توان به راحتی در دروس کارشناسی و بخشهایی را می‌توان در دروس کارشناسی ارشد و بالاتر استفاده نمود.

نکته قابل توجه دیگر در این کتاب این است که بخشها و فصول مندرج در آن به گونه‌ای تدوین گردیده‌اند که می‌توانند به طور مستقل مورد مطالعه قرار گیرند. دلیل این امر تنوع بسیار زیاد در مقولات و موضوعات مطروحه در اقتصاد منطقه‌ای است که نویسنده به

هیچ وجه ادعای طرح تمامی آن مسائل را در این کتاب ندارد. اگرچه ذکر این نکته ضروری است که ترتیب و توالی خاص و منطقی نیز در طرح فصول مختلف در نظر گرفته شده است.

ابتدا در مقدمه کتاب تعریف اقتصاد منطقه‌ای، تفاوت آن با اقتصاد شهری و سایر شاخه‌های علم اقتصاد و خلاصه‌ای از فصول مختلف ارائه گردیده است. در بخش اول کتاب چگونگی تشکیل مناطق و تصمیمات مکان‌یابی و آثار آن در ایجاد شهرها به طور مفصل و ساده‌ای مورد بحث قرار گرفته است. بخش دوم کتاب که شامل چهار فصل است، به بحث در مورد تعیین درآمد و اشتغال - که از مهم‌ترین مباحث اقتصادی در هر منطقه هستند - پرداخته است. نحوه تعیین درآمد و اشتغال با استفاده از تکنیکهای علمی موجود در قالب مدل اقتصاد پایه، مدل مخارج کینزینها و داده و ستانده بررسی شده و در فصل آخر نیز تأثیر درآمد و اشتغال در رشد مناطق و تئوریهای مربوطه ذکر گردیده است. بخش سوم کتاب به برخی مقولات مورد توجه در اقتصاد مناطق می‌پردازد. جمعیت به عنوان یکی از مهم‌ترین عوامل در هر گونه برنامه‌ریزی توسعه‌ای منطقه‌ای و مدل‌های مربوط به پیش‌بینی آن در فصل نهم، توریسم و تأثیرات آن در اقتصاد مناطق امروزه مورد توجه بسیاری از سیاست‌گذاران منطقه‌ای برای ارتقای رشد اقتصادی و توسعه مناطق بوده و به این علت تأثیرات توریسم و مدل‌های مربوطه در فصل دهم و بالاخره اقتصاد حمل و نقل نیز به عنوان یکی از موضوعات مورد علاقه و مؤثر در ارتباطات بین مناطق و تحرک نیروی کار و کالا و مدل‌سازی مربوط به آن در فصل یازدهم مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. بخش چهارم نیز به بحث و ارزیابی سیاستهای منطقه‌ای و همچنین به بحث در مورد منطقه‌گرایی در جهان به عنوان یکی از موضوعات مهم منطقه‌ای در سطح بین‌المللی اختصاص یافته است.

لازم به یادآوری است که مسئولیت هرگونه خطا، اشتباه و عدم ارائه صحیح مطالب به عهده نگارنده است. در اینجا لازم می‌دانم از نظرات داوران محترم و انتقادات سازنده آنها بسیار تشکر و قدردانی نمایم؛ مسلماً راهنماییهای آنان در پربار نمودن اثر حاضر نقش زیادی داشته است. همچنین از سازمان «سمت» که چاپ این کتاب را به عهده گرفته

تشکر می‌کنم. نگارنده در مسیر نگارش کتاب از کمکهای فکری بسیاری از همکاران، دانشجویان و دوستان علاقه‌مند بهره برده که در اینجا مراتب قدردانی و سپاس خود را به یکایک آنها اعلام می‌کنم. از همسر و فرزندان خود نیز به خاطر صبر و شکیبایی و اجازه تخصیص زمانی قابل توجه برای اتمام این کتاب سپاسگزاری کرده، این ناقابل را به آنها هدیه می‌نمایم.

دکتر مجید صباغ کرمانی

مقدمه

اقتصاد منطقه‌ای و حیطه شمول آن

همان‌گونه که ذکر شد هدف از نگارش این کتاب معرفی برخی از مسائل موجود در اقتصاد منطقه‌ای و روشهای علمی و عملی برخورد با آنهاست. اصولاً سیستمهای اقتصادی دارای ماهیتی پویاست و هرگونه تغییر در آنها آثار مهمی در وضعیت رفاهی، اجتماعی و اقتصادی افراد جامعه و در نهایت کشور می‌گذارد. در این قالب و در این ارتباط می‌توان تصویری از نقش اقتصاد مناطق در کل سیستم اقتصادی کشور ارائه داد. اقتصاد منطقه‌ای در حقیقت چهارچوبی است که در آن خصوصیات فضایی سیستمهای اقتصادی را می‌توان درک نمود. خصوصیات فضایی به این معنی که در بُعد فضایی عواملی را که در توزیع فعالیتهای اقتصادی مؤثر است، شناسایی کنیم و از آن طریق آثار تغییر در توزیع این گونه‌ها را بر وضعیت افراد و جامعه بررسی نماییم.

بنابراین اقتصاد منطقه‌ای را می‌توان در پاسخ به سه سؤال کلی مورد مطالعه قرار داد، اول: چه در کجا؟ دوم: چرا؟ و سوم: با چه نتیجه‌ای؟ اولین کلمه در سؤال اول یعنی «چه» می‌تواند ناظر به هر فعالیت اقتصادی باشد. در این مقوله نه تنها بنگاههای تولیدی نظیر کارخانجات، مزارع، معادن و غیره قابل بررسی است، بلکه سایر بنگاههای اقتصادی نظیر فعالیتهای تجاری، خانوارها و سازمانهای خصوصی و دولتی نیز، مشمول این حیطه می‌گردند. کلمه «کجا» در اولین سؤال نیز اشاره به مکان فعالیتهای در ارتباط با سایر فعالیتهای اقتصادی دارد. در این ارتباط می‌توان میزان تمرکز، پراکندگی، تشابه و نابرابریها را بررسی نمود. این بررسی می‌تواند در حد بسیار کلی یعنی مثلاً در بین مناطق و یا به طور جزئی در داخل مناطق، نواحی و محله‌های مختلف در یک شهر صورت گیرد. سؤالهای دوم و سوم یعنی «چرا» و «با چه نتیجه‌ای» در حقیقت به تفسیرهای لازم در محدوده توان و جرأت

تجزیه و تحلیل اقتصاددان بستگی دارد و می‌تواند با استفاده از تکنیکهای علمی و ابزارهای موجود مورد مذاقه قرار گیرد.

اقتصاد منطقه‌ای درحقیقت شاخه نسبتاً جدیدی از علم اقتصاد است. دلیل به وجود آمدن آن نیز عمدتاً این بوده که در گذشته اکثر اقتصاددانان در تجزیه و تحلیل‌های اقتصادی خود سؤال «کجا» و یا به عبارت دیگر بُعد فضایی فعالیت‌های اقتصادی را در نظر نگرفته و اکثر تحلیل‌های خود را بر این اساس استوار می‌نمودند که فعالیت‌های اقتصادی در زمان خاص و مکان خاص صورت می‌گرفته و طبیعتاً قدرت تجزیه و تحلیل آنها در بُعد فضایی بسیار محدود می‌گردیده است. از طرف دیگر محققان سایر علوم اجتماعی نظیر جغرافیا - که مشخصاً با سؤال «چه در کجا» مرتبط بودند - قادر به ارائه تکنیکهای واقعی و توضیحاتی به منظور بررسی رفتار انسانی و سازمانی برای پاسخ به سؤال «چرا» نبودند و بدین جهت اکثر تلاش‌های آنان به توصیفات کیفی و تصویری محدود می‌گردید. از طرف دیگر برنامه‌ریزان شهری نیز به علت تخصص خود در حیطه فعالیت‌های فیزیکی در شهرها و جنبه‌های فنی آن، نمی‌توانستند برای پاسخگویی به سؤالات فوق کمکی بکنند. بنابراین خلأ خاصی مشاهده می‌گردید که هیچ‌یک از محققان در شاخه‌های مرتبط با این موضوع، قادر به کمک و حل مشکل نبودند.

این احساس کمبود نهایتاً منجر به این امر شد که متخصصان در رشته‌های مختلف از جمله اقتصاد، جغرافیا و محیط زیست با برنامه‌ریزان شهری و منطقه‌ای و دانشمندان علوم منطقه‌ای و شهری دست به دست هم دهند تا ابزارهای تجزیه و تحلیلی فراهم آورند که بتوان آنها را برای این گونه مسائل در خصوص کاربرد منطقی آنها در مناطق به کار بست. در اینجا باید به این نکته اشاره کرد که فعالیت‌های بسیار ارزشمند و عالمانه والتر ایزارد که از دهه ۱۹۴۰ میلادی شروع گردید، نقش بسیار کلیدی و مهمی در توسعه این شاخه از علم اقتصاد داشته است.

بنابراین می‌توان گفت که اقتصاد منطقه‌ای و به تعبیری اقتصاد شهری ارتباط درونی و برونی محیط فضایی و فعالیت‌های اقتصادی را مورد مطالعه قرار می‌دهد. البته لازم به توضیح است که اقتصاد منطقه‌ای و شهری عمدتاً به صورت موضوعات مجزایی بررسی می‌گردند لیکن همواره تشابهات زیادی نیز بین آنها ملاحظه می‌شود (مثلاً ایجاد یک شهر ابتدا به

صورت ایجاد یک منطقه کوچک‌تر بوده و یا شهرهای به هم پیوسته خود می‌توانند منطقه‌ای بزرگ‌تر را تشکیل دهند). این دو رشته تخصصی با در نظر گرفتن بعد فضایی فعالیت‌های اقتصادی، می‌توانند راهگشای بسیاری از مسائل کاربردی در کشورها باشند و می‌توان گفت که استفاده از آنها همواره همراه با تکنیک‌های تجزیه و تحلیل کمی و مدل‌های آماری پیچیده است. با توجه به تنوع و پیچیدگی مسائل مطروحه در این دو شاخه از علم اقتصاد، می‌توان بسیاری از مسائل موجود در مناطق از قبیل رشد و توسعه اقتصادی، مسکن، حمل و نقل، نحوه استفاده از زمین، توریسم و غیره را مورد بررسی قرار داد.

به این ترتیب هر یک از این دو شاخه به بررسی مسائل خاصی می‌پردازد. اقتصاد منطقه‌ای عمدتاً حول محور بررسی متغیرهایی نظیر اشتغال، درآمد، رشد مناطق، جمعیت، حمل و نقل بین شهری و منطقه‌ای، مهاجرت سرمایه و نیروی کار، مکان‌یابی فعالیت‌های اقتصادی برای واحدهایی اقتصادی نظیر خانوارها، بنگاهها و دولت قرار گرفته؛ در حالی که در اقتصاد شهری امور مربوط به ابعاد فضایی، مسائل شهری و سیاست‌های عمومی دولتهای محلی مورد بحث قرار می‌گیرد. مسائل شهری از قبیل فقر، آلودگی، سیستم حمل و نقل، مسکن، جرم و جنایت که ارتباط تنگاتنگی با نحوه تصمیم‌گیری مکان‌یابی خانوارها و بنگاهها دارد. تصمیمات مکان‌یابی آنها باعث ایجاد این‌گونه مسائل گشته و بالعکس مسائل شهری نیز در تصمیم‌گیری مکان‌یابی آنها تأثیر خواهد گذاشت. در اقتصاد شهری به جز مسائل فوق می‌توان موارد دیگری نظیر مخارج دولتهای محلی و مالیاتها، آموزش و پرورش، مسائل حمل و نقل شهری، فقر، مسکن و جرم و جنایات و علل ریشه‌یابی آن مسائل را نیز مورد بحث و بررسی قرار داد.

با توجه به اینکه تأکید این کتاب عمدتاً بر مقولات اقتصاد منطقه‌ای است، لازم است که به تعریف منطقه و انواع آن پردازیم. در ادامه ابتدا تعریف منطقه و فرق آن با شهر مطرح می‌گردد و سپس دورنمایی از مسائل مطروحه در این کتاب عرضه خواهد شد.

تعریف منطقه و انواع آن

لغت منطقه اصولاً اشاره به بخشی از یک فضای جغرافیایی دارد و معمولاً قابل تفسیر است.

مثلاً در جمله «منطقه اطراف خانه» لغت منطقه اشاره به محله اطراف خانه و فضای جغرافیایی معین و تعریف شده کوچکی دارد؛ در حالی که اگر بگوییم «ما در یک منطقه گرمسیر زندگی می‌کنیم.» لغت منطقه فضای بزرگ‌تری را که حداقل شامل یک یا چند استان است دربر می‌گیرد. یا به عنوان مثال افزایش تجارت بین کشورها را در نظر می‌گیریم. همین‌طور که حجم تجارت بین کشورها افزایش می‌یابد، مناطق بین‌المللی تعریف و دارای اهمیت گشته و اقتصاد بین‌المللی نیز همانند اقتصاد منطقه‌ای و شهری به دنبال حل و فصل مسائل ناشی از تحرک منابع نیروی کار و سرمایه بین کشورهای مختلف و درون منطقه بین‌الملل می‌گردد. بنابراین لغت منطقه از لحاظ اندازه می‌تواند دارای معانی و تفسیرهای مختلفی باشد.

البته باید توجه داشت که اجزاء تشکیل‌دهنده مناطق بین‌المللی ممکن است لزوماً در منطقه جغرافیایی خاصی قرار نگرفته باشند. اپک و ناتو دو نمونه از همکاری‌های بین‌المللی‌اند که نامشان بیانگر مناطقی است که کشورهای عضو آنها در قسمتهای مختلف دنیا قرار دارند و همگی در فضای جغرافیایی معینی قرار نگرفته‌اند.

لغت «شهر» نیز همانند منطقه دارای معانی مختلفی است. به طور قطع می‌توان گفت صرف‌نظر از اینکه یک شهر چگونه تعریف شده باشد، یک منطقه محسوب می‌شود. مناطق شهری عمدتاً دارای جمعیت زیاد و فضای جغرافیایی بزرگ هستند. ولی طبق تعاریف مراکز آمار، ممکن است فضاهایی با جمعیت حداقل ۵۰۰۰ نفر نیز شهر محسوب گردند. البته برخی از دانشمندان علوم اجتماعی «شهر» را بر اساس چگالی جمعیت تعریف نکرده‌اند بلکه بر خورداری از حداقل رفاه اجتماعی و سطح زندگی مردم را به عنوان ملاک در نظر می‌گیرند، لذا در این تعریف، جامعه شهری در مقابل جامعه سنتی مورد استفاده قرار می‌گیرد.

اصولاً مناطق را بر اساس نحوه عملکرد، ارتباط متقابل بین اجزاء اقتصادی داخل منطقه و همچنین یکپارچگی فعالیتها، دسته‌بندی می‌نمایند. به طور کلی می‌توان مناطق فعال را به سه دسته تقسیم نمود: مناطق هسته‌ای یا مرکزی، مناطق همگن و مناطق اداری. مناطق مرکزی یا هسته‌ای. مناطق مرکزی یکی از مهم‌ترین انواع مناطق فعال‌اند.

منطقه مرکزی اصولاً بر اساس یک سیستم سلسله مراتبی روابط تجاری و اقتصادی ایجاد می‌گردد. مراکز تجاری کوچک در این مناطق به مراکز تجاری بزرگ‌تر وابسته‌اند و خود آنها نیز برای تأمین برخی از کالاهای مورد نیاز خود باز به مراکز تجاری و اقتصادی بزرگ‌تری متکی می‌باشند. معمولاً محدوده‌ای را که این گونه مراکز تجاری سرویس می‌دهند، محدوده تجاری می‌نامند و هرچه این محدوده تجاری بزرگ‌تر باشد، مرکز تجاری نیز بزرگ‌تر است. بنابراین مناطق مرکزی یا هسته‌ای نشان‌دهنده این واقعیت‌اند که ممکن است مناطق زیادی در درون یک منطقه مرکزی وجود داشته باشد که هر یک از آن مناطق خود ممکن است یک شهر کوچک یا متوسط (در محدوده شهر بزرگ‌تر) باشند. به عنوان مثال اکثر مناطق شهری بزرگ خاصیت سیستم سلسله مراتب شهری را از خود نشان می‌دهند. اشتغال و فعالیت‌های خرده‌فروشی در مراکز تجاری شهر متمرکز گردیده و مناطق مسکونی در اطراف آنها پخش هستند و غالباً نیز در یک شهر چندین نوع از این مراکز تجمع مشاهده می‌شود، ضمن اینکه ارتباط متقابل شدیدی بین مناطق مسکونی و مراکز تجاری وجود دارد (لغت MSA یا Metropolitan Statistical Area به این گونه مناطق مرکزی اشاره دارد).

مناطق همگن. مناطق همگن مناطقی هستند که از نظر نوع فعالیت، خصوصیات اقلیمی و فرهنگی شبیه به هم هستند. در هر کشور می‌توان وجود این گونه مناطق را تشخیص داد. به عنوان مثال در کشور ما مناطق شمالی کشور و یا در جنوب غربی مناطق کویری و یا مناطق نفت‌خیز را در گوشه‌ای دیگر می‌توان مشخص نمود. این گونه مناطق عمدتاً دارای فعالیت‌های اقتصادی مشابهی هستند و واحدهای اقتصادی و مردم عمدتاً از سیاست‌های دولت در خصوص فعالیت‌های مربوط در منطقه متأثر می‌گردند.

مناطق اداری. مناطق اداری عمدتاً به منظور اهداف مدیریتی و سازماندهی تعریف می‌گردند. مناطق اداری اصولاً از سایر مناطق نظیر مناطق همگن و مناطق مرکزی قابل لمس‌تر و مشخص‌ترند چرا که محدوده جغرافیایی آنها به طور واضح تعریف گردیده است. برای مثال محدوده بخش، شهرستان، شهر و استان بر طبق تقسیمات جغرافیایی کشور کاملاً مشخص است. وجود این گونه مناطق برای سیاست‌گذاری دولتهای مرکزی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

تعریف شهر و انواع آن

در کشورهای مختلف تعاریف مختلفی از شهر بیان می‌گردد. در تقسیم‌بندی عناصر کشوری در ایران، شهر این طور تعریف شده است «شهر محلی است که با حدود قانون در محدوده جغرافیایی بخش واقع شده و از نظر بافت، ساختمان، اشتغال و سایر عوامل دارای سیمایی با ویژگی خاص خود است؛ به طوری که اکثر ساکنان دائمی آن در بخشهای کسب و تجارت و صنعت و کشاورزی و خدمات و فعالیتهای اداری اشتغال داشته و در زمینه خدمات شهری نیز از خود کفایی نسبی برخوردارند».

بر اساس تعریف فوق می‌توان محدوده‌های مختلفی برای شهرها تصور نمود؛ به طور مثال محدوده شهر که با توجه به پیشنهاد شورای شهر تعیین می‌گردد یا محدوده‌های خدماتی برای تأمین خدمات شهری از قبیل آب و برق و آموزش و پرورش یا محدوده‌های دیگر نظیر حیطه نفوذ شهر یا محدوده قانونی شهر از نظر حد و مرز ثبتي و عرفی.

علاوه بر تقسیم‌بندی فوق داخل یا بافت هر شهر از عناصر مختلفی نظیر واحد همسایگی (تجمع تعدادی خاص از واحدهای مسکونی)، محله (تجمع نقاط مسکونی و استفاده از خدمات شهری در محدوده‌ای کوچک) و برزن (تجمع تعدادی از محله‌ها) تشکیل گردیده که در اینجا به تعریف و توضیح بیشتر آن نمی‌پردازیم (برای اطلاعات بیشتر مراجعه شود به کتب *جغرافیای شهری* تألیف دکتر حسین شکویی و *مقدمه‌ای بر روش تحقیق شهرهای ایران* تألیف دکتر یدالله فرید).

صرف نظر از تعاریف فوق که عمدتاً به اجزاء هر شهر و محدوده‌های آن مربوط می‌شوند، شهرها را می‌توان با توجه به عملکرد اقتصادی آنها به گونه‌های مختلفی تقسیم کرد. اصولاً یکی از دلایل ایجاد و توسعه هر شهر را می‌توان به واسطه نقش و عملکرد ویژه آن دانست. معمولاً نقش عملکردی هر شهر بیشترین جمعیت شاغل و فعال شهر را به خود اختصاص می‌دهد و در بسیاری از شهرها نیز مجموعه‌ای از چند نقش و عملکرد را می‌توان شناسایی نمود. انواع مختلف شهر را با توجه به عملکرد آنها می‌توان به گونه‌های ذیل تقسیم نمود:

۱. شهر توریستی و تفریحی که مهم‌ترین وجه عملکردی و معیشتی آن از طریق توریست و سیاح حاصل می‌شود.

۲. شهر فرهنگی (و یا شهرکهای دانشگاهی) که وجود مراکز آموزشی و علمی و تحقیقاتی عامل گردش فعالیتهای اقتصادی است.
۳. شهرهای مذهبی که وجود اماکن مذهبی و متبرکه در آنها باعث جذب افراد شده و عمده فعالیتهای آنها در ارتباط با این گونه امور می‌باشد.
۴. شهرهای نظامی (استراتژیکی) که غالب فعالیتهای آنها به فعالیت نظامی مربوط می‌شود.
۵. شهرهای بندری که عمدتاً در آبراهها و کنار دریاها و اقیانوسها و در مسیر گذر و تبادل کالا قرار دارند.
۶. شهرهای صنعتی که این نوع شهرها محل استقرار صنایع و فعالیتهای زنجیره‌ای تولیدی هستند.
۷. شهرهای تجاری، بازرگانی و معدنی.

موضوعات و نحوه طرح آنها در کتاب

در این کتاب سه هدف مشخص دنبال گردیده است: اول اینکه برخی از موضوعات موجود در اقتصاد مناطق که دارای اهمیت ویژه‌ای هستند مطرح و به علاقه‌مندان عرضه گردند. دوم اینکه تئوری و پشتوانه‌های علمی آنها بیان شود و سوم اینکه کاربرد آنها را تا حد ممکن و با استفاده از منابع قابل دسترس ارائه نماید.

همان‌طور که عنوان شد مسائل مبتلابه در اقتصاد مناطق دارای تنوع و پیچیدگی بسیار زیادی است و به علل مختلف نیز ایجاد می‌گردد. برخی از آنها ناشی از مسائل اقتصاد خرد است و به خانوارها یا بنگاههای اقتصادی مربوط می‌شود. برخی دیگر مرتبط با اقتصاد کلان است و به کل جمعیت یا گروه صنایع یا واحدهای اقتصادی کلان‌تری وابسته است. بدین منظور و برای شناخت موضوعات قابل طرح و نسبتاً مهم، در این قسمت سعی می‌شود تا شمه‌ای از مسائل موجود در این کتاب به ترتیب فصول آن ارائه گردد.

در فصل اول چگونگی ایجاد مناطق، مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. در این فصل بحث اصلی این است که در اثر چه عواملی یک منطقه ایجاد می‌شود و سه عامل

عمده و مؤثر در ایجاد مناطق که عبارت‌اند از مزیت‌های نسبی، صرفه‌جویی به مقیاس و صرفه‌جویی‌های ناشی از تجمع با ذکر مثال‌های ساده توضیح داده شده است. بحث مرتبط با نحوه تشکیل مناطق و ادامه حیات اقتصادی آنها، جذب فعالیت‌های اقتصادی به مناطق می‌باشد. این موضوع مطالب فصل دوم را تشکیل می‌دهد. تئوری‌های مکان‌یابی و تأثیر عوامل مختلف در جذب بنگاه‌ها به طور مفصل در این فصل عنوان گردیده است. مدل لوش، مدل هتلینگ و مدل وبر که سه نوع دیدگاه مهم مکان‌یابی را مطرح می‌نمایند در ابتدای فصل مطرح شده و تأکید خاصی بر شرح جنبه‌های گوناگون مدل وبر گردیده است. سایر عوامل مؤثر در مکان‌یابی و مثال ساده‌ای برای انتخاب مکان در آخر فصل آورده شده است. پس از شناخت تئوری‌های مکان‌یابی و عوامل مؤثر در آن، نوبت به تجمع آنها در مناطق و در نتیجه ایجاد شهرها می‌رسد. این موضوع در فصل سوم عنوان شده است. حیات اقتصادی بنگاه‌ها به وجود تقاضا بستگی دارد و رقابت بین تولیدکنندگان باعث می‌گردد که هر کدام، بخشی از فضای جغرافیایی و تقاضا را به خود اختصاص دهند. در حقیقت این فصل توضیح مفصل‌تر مدل لوش و با هدف طرح تفاوت منحنی تقاضای فضایی و معمولی و شناخت و اندازه‌گیری حیطه نفوذ بازار و ابعاد فضایی آن نگارش گردیده است. این موضوع به همراه مواردی نظیر ایجاد سلسله مراتب فعالیتها در شهرها (تئوری مکان مرکزی) و همچنین نحوه تعیین حیطه نفوذ شهرها و مناطق به طور نسبتاً مفصلی مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. فصل چهارم کتاب اختصاص به مقوله تجارت و مهاجرت دارد. پس از تشکیل مناطق و شهرها و آگاهی از زمینه‌های مزیت‌های نسبی، انگیزه تجارت بین مناطق شکل گرفته و مهاجرت عوامل تولید نیز صورت می‌گیرد. این فصل خود مشتمل بر دو قسمت است. در قسمت اول تئوری‌های مطرح در مورد تجارت بین مناطق نظیر تئوری مزیت نسبی، تئوری هکشر-اوهلین و چگونگی تعدیل این تئوری با وجود امکان تحرک عوامل تولید مورد بررسی قرار گرفته و در بخش دوم تئوری‌های مربوط به مهاجرت از قبیل تئوری کلاسیک مهاجرت و تئوری سرمایه انسانی تجزیه و تحلیل شده و نقاط ضعف و قوت آنها مشخص گردیده است. مقوله مهاجرت تنها به عامل نیروی کار اشاره ندارد بلکه سایر عوامل تولید به خصوص سرمایه و تکنولوژی را نیز در بر می‌گیرد. به این جهت اشاره مختصری نیز به انواع مختلف تحرک این عوامل تولید داشته‌ایم.

بخش دوم کتاب که مشتمل بر چهار فصل است، عمدتاً به مدل‌های مربوط به تعیین درآمد و اشتغال (فصول پنجم تا هفتم) و مدل‌های مربوط به رشد مناطق (فصل هشتم) اختصاص یافته است. اصولاً پس از اینکه از نحوه تشکیل و چگونگی ایجاد و توسعه شهرها آگاهی یافتیم، نوبت به بررسی متغیرهای مهم اقتصادی در هر منطقه می‌رسد. از مهم‌ترین اهداف سیاست‌گذاران در هر منطقه، شناخت مطلوب از روند درآمد و اشتغال و آگاهی از نحوه سیاست‌گذاری در خصوص آنها و همچنین بحث رشد است. در فصل پنجم مدل اقتصاد پایه که به عنوان یکی از مشهورترین مدل‌های رشد و تعیین درآمد و اشتغال به شمار می‌آید، توضیح داده شده است. در این فصل مبانی تئوریک مدل اقتصاد پایه، بسط آن به چند بخش و مشکلات مدل و کاربردهای عملی آن مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است. مدل درآمد-مخارج کینزینها نیز یکی دیگر از مدل‌های رایج برای تعیین درآمد و اشتغال بوده که در فصل ششم با توجه به مبانی نظری و همچنین کاربردی آن مورد مطالعه قرار گرفته است. فصل هفتم به اصول مدل داده-ستانده، اجزاء آن و نحوه محاسبه ضرایب مختلف در این مدل پرداخته و در مورد تعمیم آن به چند منطقه و محدودیت‌های مدل بحث می‌نماید. و بالاخره فصل هشتم به تئوری‌های رشد مناطق می‌پردازد. مدل‌های طرف تقاضا، مدل در طرف عرضه، مدل‌های علیت تجمعی، قطب رشد و موج توسعه به طور مفصل مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته‌اند.

بخش سوم کتاب شامل سه فصل است. در بخش سوم که به موضوعات انتخابی در اقتصاد مناطق اختصاص یافته، سه مقوله جمعیت، گردشگری و حمل و نقل انتخاب شده‌اند. البته موضوعات بسیار مهم دیگری را نیز می‌توان در این قسمت بررسی نمود، لیکن انگیزه اصلی درج این مطالب علاقه شخصی نویسنده به این موضوعات و اهمیت آنها در این روزها برای کشور می‌باشد. در فصل نهم مقوله پیش‌بینی جمعیت ذکر گردیده است. جمعیت همواره یکی از مهم‌ترین متغیرها برای هرگونه برنامه‌ریزی به خصوص در سطح مناطق است، لذا دانستن تکنیک‌های مختلف برای پیش‌بینی این متغیر از ضروریات به نظر می‌رسد. مدل‌های مورد بررسی در این فصل به سه دسته تقسیم می‌شوند. ابتدا مدل‌های کلان و کلی پیش‌بینی جمعیت بررسی شده‌اند، دوم مدل‌های پیش‌بینی جمعیت با استفاده از اجزاء

جمعیتی و سوم مدلی یکپارچه برای جمعیت و توسعه مناطق پیشنهاد گردیده است. در فصل دهم نقش اقتصاد گردشگری و جهانگردی تأثیر ارتقای آن در اقتصاد مناطق و همچنین نحوه تخمین توابع تقاضای گردشگری و متغیرهای مؤثر بر آن، مورد تحلیل قرار گرفته است. آثار حمل و نقل در اقتصاد، خصوصیات سیستمهای حمل و نقل، ارزیابی پروژههای حمل و نقل و مدل‌های تقاضای حمل و نقل نیز مطالبی است که فصل یازدهم را تحت عنوان اقتصاد حمل و نقل در مناطق تشکیل می‌دهد. ذکر این نکته ضروری است که اکثر مطالب این بخش کاربردی بوده و دانشجویان و علاقه‌مندان به راحتی می‌توانند این موضوعات را در عمل به کار گیرند. هرچند که باید توجه داشت مطالب مندرج در این بخش و در این کتاب به هیچ وجه تجلی کاملی از غنای ادبیات موضوع نیست.

سرانجام بخش چهارم کتاب به سیاستهای منطقه‌ای و ارزیابی آنها و همچنین به بحث منطقه‌گرایی در جهان اختصاص یافته است. اصولاً تأثیر سیاستهای منطقه‌ای را می‌توان به گونه‌های مختلفی در مناطق مشاهده کرد. این گونه سیاست ممکن است در جهت تخصیص مجدد نیروی کار یا سرمایه باشد و ابزارهای مختلفی نظیر استفاده از سوبسید برای اجرای آن به کار می‌رود. این مطالب به همراه نحوه ارزیابی سیاستهای منطقه‌ای، در فصل دوازدهم کتاب ارائه شده‌اند و بالاخره آخرین فصل کتاب به مفهوم منطقه در بعد بین‌المللی آن اختصاص یافته است. امروزه منطقه‌گرایی در جهان از اهمیت روزافزونی برخوردار شده و تکامل این گونه همکاریهای منطقه‌ای تأثیرات بسیار زیادی در رشد و شکوفایی اقتصاد کشورهای عضو می‌گذارد. روند منطقه‌گرایی در جهان، دلایل ایجاد و گرایش به سوی منطقه‌گرایی و بالاخره برخی از همکاریهای منطقه‌ای در سطح جهان در فصل آخر کتاب عنوان گردیده‌اند.

در پایان نویسنده امیدوار است مطالب این کتاب - هرچند که بسیار ناقص و در بسیاری از موارد ناکافی است - توانسته باشد قدم کوچکی در طرح گوشه‌ای از مسائل موجود در اقتصاد مناطق بردارد.